

Marek P. Prokop

Al-Kindi i jego filozofia pierwsza

Studia Philosophiae Christianae 41/1, 127-141

2005

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Caliphate. The presentation is preceded by the short description of the position of Islam toward the sciences and the period of the rise of sciences in the period of the Renaissance of Islam, i. e. IX-X centuries (1. *Introduction* and 2. *The periods of development of Islamic sciences*). The next sections are: 3. *Translation in the Islamic Culture* (the views of Al-Djahiz, an eminent Arab scholar from Al-Basra); 4. *Bayt al-Hikma* – the history and the scientific activity of the Academy, which embraces a big library, the astronomical observatory a copyist center, the institute of translation and several research institutes covering various fields of sciences; 5. *The translatory activity of Bayt al-Hikma* during the *harakat at-tardjama* (the period/movement of translation). This last part embraces the presentation of some important figures connected with the Academy: Hunayn Ibn Ishaq, Al-Kindi, Thabit Ibn Qurra, Ishaq Ibn Hunayn, Hubajsh Ibn al-Hasan oraz Qusta Ibn Luqa.

MAREK P. PROKOP

Biblioteka Polska, Paryż

AL-KINDI I JEGO FILOZOFIA PIERWSZA

1. ŻYCIE I TWÓRCZOŚĆ AL-KINDIEGO

Informacje dotyczące życia Abū Yūsuf Y‘aqub bin Ishāq al-Kindi’ego są dość skąpe. Nawet daty życia nie są podawane przez historyków jednakowo. Al-Kindi nie pozostawił żadnej autobiografii tak, jak na przykład Ibn Sina (Awicenna). Ogólnie mówiąc, okres jego działalności można usytuować w IX wieku ery chrześcijańskiej. Niektórzy biografowie sytuują jego urodziny już w VIII wieku¹, a śmierć w Bagdadzie w 866 lub w 873 roku².

¹ Zob. J.-P. Maupas, *Al-Kindi*, w: *Dictionnaire des philosophes*, red. D. Huisman, PUF, Paris 1993², 72, podaje datę urodzenia al-Kindiego w 180 h./796 po J. Ch., tak samo jak R. Ramon Guerrero, *La recepción arabe del „De Anima” de Aristoteles: Al-Kindi y Al-Farabi*, Madrid 1992, 115, który jednak podkreśla, że te daty są przybliżone.

² J. Jolivet, R. Rashed, *Al-Kindi*, w: *Encyclopédie de l’Islam*, Leiden-Paris 1986, 124, datują okres życia al-Kindiego między 801 a 873 rokiem; R. Ramon Guerrero, *La recepción arabe del „De Anima” de Aristoteles: Al-Kindi y Al-Farabi*, Madrid 1992, 115 także podaje datę śmierci w 259 h./873 r. po Ch.; J. Bielawski, *Klasyczna literatura arabska*, Wyd. Akademickie Dialog, Warszawa 1995, 248, wyznacza datę śmierci al-Kindiego w 872 r.; A. Abū Rīyyān, *Tārīkh al-fikr al-falsafīyy fi-l-Islām (Historia myśli filozoficznej Islamu)*,

Al-Kindi urodził się w Kūfa, w mieście znanym ze sławnej szkoły teologów i gramatyków, znajdującym się na terenie dzisiejszego Iraku, które konkurowało o pierwszeństwo z gramatykami i teologami z Basry. Należał do starej, królewskiej rodziny z arabskiego plemienia Kinda, dlatego przeszedł do historii jako „filozof Arabów” (*faylasuuf al-arab*) w przeciwieństwie do innych wielkich filozofów muzułmańskich, takich jak al-Farabi, który był z pochodzenia Turkiem, Ibn Sina, który był Persem, czy Ibn Ruszd, który urodził się w hiszpańskiej Kordobie. Ojciec al-Kindiego, Ishāq bin al-S. abbāh., był gubernatorem prowincji Basra za rządów trzech kalifów: al-Mahdi (775-785), al-Hadi i Harun ar-Raszid (786-809). W swym dziele *History of the Arabs* Philip K. Hitti sugeruje, że al-Kindi mógł być tylko klientem (*mawla*) plemienia Kinda, adoptowanym przez tą rządzącą rodzinę, jak często było to w zwyczajach³. Inni historycy uważają, podając rozbudowane genealogie, że al-Kindi pochodził ze starej, przedislamskiej rodziny, która szczyliła się licznymi i sławnymi mężami m.in. wielkim poetą Imru' al-Qays, i utrzymują, że ojciec był gubernatorem Kufa⁴.

Al-Kindi studiował w Kufie⁵, następnie w Bagdadzie, największym centrum intelektualnym w tej epoce. Kalif al-Ma'mun (198h./813-218h./833) przyjął go na służbę na swym dworze i powierzył mu funkcję kierownika grupy tłumaczy w Domu Mądrości (Bayt al-hikma), którego był założycielem w ok. 830 roku. Kolejny kalif, al-Mu'tas. im (833-842) uczynił al-Kindiego nauczycielem swego syna Ah. mada. Fi-

Bayrūt 1973², 219 sytuuje okres życia al-Kindiego między 185 h./801 a 256 h./ 870; C. A. Nallino, *Al-Kindi*, w: *Enciclopedia italiana*, XX, 202 proponuje datę śmierci na rok 873.

³ Zob. Ph. Hitti, *History of the Arabs*, wyd. Macmillan, London 1960, wyd. polskie, *Dzieje Arabów*, tł. z ang. W. Demski, M. Skuratowicz, E. Szymański, Warszawa 1969, 74.

⁴ T. J. de Boer, *Zu Kindi und seiner Schule*, *Archiv für Geschichte der Philosophie* 13 (1900), 157: „Dort wurde Kindi in Kufa, wo sein Vater Statthalter war, geboren”; G. Atiyeh, *Al-Kindi: The Philosopher of the Arabs*, Islamic Reserch Institute, Rawalpindi 1966, 5: „His father was governor of al-Kufah, probably he was born there”.

⁵ Lub w Basra, a następnie w Kufa; historycy przyjmują taką lub odwrotną kolejność studiów al-Kindiego, zależnie od tego, czy twierdzą, że ojciec był gubernatorem prowincji Kufa czy Basra. Te dwa miasta są położone niezbyt daleko od siebie, a były znane w średniowieczu z przeciwstawiających się sobie szkół gramatyki i teologii; zob. A. Badawi, *Histoire de la philosophie en islam*, t. II, wyd. Vrin, Paris 1972, 385 et sqq. uważa, że Qifti i Usaibi'a powtarzają za Ibn Juljul'em, że dziadek al-Kindiego kupił ziemię w Basra, więc tam urodził się nasz filozof; natomiast Ibn Nubata' w swym *Sarh al-uyūn f' sharh risāla ibn Zaydūn* (123), twierdzi, że ponieważ ojciec al-Kindiego był księciem-gubernatorem w Kufa, więc syn urodził się tu, a następnie studiował w Basra.

lozof wiele swych dzieł zadedykował ojcu i synowi. Służył kolejnym kalifom al-Waatiq (842-847) i al-Mutawakkil (847-861). W okresie rządów tego ostatniego, popadł w niełaskę. Jego biblioteka została skonfiskowana na pewien czas. Ibn Abi Usaybi'a donosi, że al-Kindi został nawet wychłostany⁶. Niemniej pomimo odzyskania swej biblioteki, al-Kindi już nie zajmował w późniejszym okresie znaczniejszej pozycji na dworze Abbasydów. Nie wiadomo do końca, z jakiego powodu al-Kindi znalazł się w tak nieprzyjemnej sytuacji. Historycy wskazują na dwa zasadnicze motywy: albo intrygi jego rywali – mecenasów nauki – Banū Mūsā i Abū Ma'nār, albo też fakt, że kalif al-Mutawakkil zerwał z doktryną mu'tazylitów, a dla których al-Kindi miał dużo sympatii i przez to popadł w niełaskę⁷. Mu'tazylici reprezentowali nurt racjonalistyczny w teologii muzułmańskiej. Stosunek al-Kindiego do mu'tazylitów też nie jest do końca jasny; wiadomo że zgadzał się z nimi w doktrynach na temat np. jedności (kwestia 99 atrybutów Boga) i sprawiedliwości boskiej, koncepcji skończoności świata, racjonalistycznego wyjaśnianie Koranu czy też, tak jak oni, polemizował z chrześcijanami i manicheistami. Jednak sprzeciwiał się atomistycznej koncepcji głoszonej przez Abu al-Hudayl al-'Allaf (751-849), jednego ze współczesnych mu mu'tazylitów, a także odrzucał pewne jego idee kosmologiczne i fizyczne, jak ta o neutralnym stanie ciała w momencie jego stworzenia, że nie jest ani w ruchu, ani w spoczynku, czy też z tezą, że ruch ciał spadających jest naznaczony zatrzymaniami.

Niektórzy biografowie przypisują al-Kindiemu wadę skąpstwa, jak w przypadku mutazylyty al-Tāhiza (zmarł w 868 r.), który w swym dziele pt. *Księga skąpców* podaje kilka przykładów postawy chciwości „Filozofa Arabów”. Natomiast Ibn Abi Usaybi'a wprost przeciwnie, wychwala al-Kindiego jako znakomitego ekonomistę i oszczędnego człowieka.

Nie wydaje się, żeby al-Kindi utworzył szkołę filozoficzną, niemniej znany jest jeden z jego uczniów Ahmad ibn al-Tayyib al-Sarahsi (zmarł w 899 r.). Wiadomo też, że żydowski uczony, Ishaq ibn Sulayman al-Isra'ili, znany na Zachodzie jako Isaak Israeli (855-955), pisał swe prace pod znacznym wpływem myśli al-Kindiego.

⁶ Ahmad Ibn Abi Usaybi'a, *Uyén al-anbā`*, Le Caire 1882, II, 207, tę informację przejął także Majid Falhry, *Histoire de la philosophie islamique*, tłum. z ang. przez M. Nasr, wyd. Cerf, Paris 1989, 416.

⁷ A. Hasnawi, *Al-Kindi*, w: *Encyclopédie philosophique universelle*, éd. PUF, Paris 1992, 655.

Średniowieczny Zachód znał al-Kindiego raczej z jego prac przyrodniczych (takich jak: *De somno et visione*, *De quinque essentis*, *Liber introductorius in artem logicae demonstrationis*, *De radius*) niż filozoficznych, chociaż jego *De intellectu* było tłumaczone na łacinę przez Gerarda z Kremony jako *De intentione antiquorum in ratione* oraz przez anonima, często identyfikowanego jako Jana z Hiszpanii, pod tytułem *Liber de intellectu et intellecto*. Albino Nagy opublikował te dwa łacińskie tłumaczenia⁸. Rękopisy tekstu łacińskiego są bardzo liczne⁹. Tekst arabski, który liczy trzy do czterech stron, był wydawany w XX wieku wielokrotnie¹⁰, niekiedy z tłumaczeniem na francuski, angielski, włoski, niemiecki¹¹. Według A. Cortabarría Beitia¹², Al-Kindi jest filozofem arabskim, którego Albert Wielki cytuje najmniej. W pracach Alberta można odnaleźć 26 cytatów dotyczących Kindiego, a jego imię pisane jest różnorodnie: Alkindi, Alkindus, Alchindus, Jacob Alchindi, Alchamadi, Jacob filius Alkindi, Jacob Alkindi filius, Adamidin lub Adamidim¹³. W sumie, Albert wymienia sześć dzieł al-Kindiego. Podobnie jak al-Kindi Arabom¹⁴, tak i Albert chciał

⁸ A. Nagy, *Die philosophischen Abhandlungen des Ja'qub ben Ishaq al-Kindi zum ersten Male herausgegeben*, w: *Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters*, B. 2, h. 5, Münster 1897.

⁹ Zob. P. M. Alfonso, *Traducciones del arcediano Domingo Gundisalvo*, Al-Andalus 12(1947), 295-338, o *De intellectu* strony 308-315.

¹⁰ *Rasa'il al-Kindi al-falsafiyya*, éd. M. A. Abu Rida, Le Caire 1950, vol. 1, nr 13, 312-362; A. F. Al-Ahwani, *Ibn Rochd. Talkhis. kitāb al-nafs*, Le Caire 1950, 178-181, zawiera tekst *O intelekcie* Al-Kindiego.

¹¹ R. J. McCarthy, *Al Kindi's Treatise on the Intellect*, *Islamic Studies* 3(1964), 119-149; J. Jolivet, *L'intellect selon Kindi*, Leiden 1971; P. P. Ruffinengo, *Al-Kindi. Trattato sull'intelletto. Trattato sul sogno e la visione*, *Medioevo* 23(1997), 337-394; G. N. Atiyeh, *Al-Kindi, the Philosopher of the Arabs*, Rawalpindi 1966, 211-215; R. Lachmann, *M. el-Hefni*, Leipzig 1931.

¹² A. Cortabarría, *Al-Kindi vu par Albert le Grand*, *Mélanges de l'Institut dominicain d'études orientales (MIDEO)* 13(1977), 117-146, gdzie autor tego artykułu szczegółowo wylicza i analizuje cytowane przez Alberta miejsca o al-Kindim.

¹³ A. Nagy, *Die philosophischen Abhandlungen des Ja'qub ben Ishaq al-Kindi zum ersten Male herausgegeben*, w: *Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters*, B. 2, h. 5, Münster 1897, XXIV.

¹⁴ Al-Kindi, *Fi l-falsafa al-ūla (Filozofia pierwsza)*, w: *Rasa'il al-Kindi al-falsafiyya*, nr 1, red. M. A. Abu Rida, Le Caire 1950, 97-162: „Gdyby ich nigdy nie było, nie zebrali-byśmy, poszukując nawet całe nasze życie, tych prawdziwych pryncypiów, dzięki którym dochodzimy do końca w naszych poszukiwaniach [rzeczy] ukrytych. A to zostało zebrane w poprzednich wiekach, które upłynęły wiek po wieku, aż do naszego czasu, przez ciągłe poszukiwania, nieprzerwane badania” (tłum. M. P. P.).

udostępnić łacinnikom filozofię Arystotelesa i innych Greków¹⁵, uważając, że bez znajomości Platona i Arystotelesa nie można dobrze poznać filozofii¹⁶. Oprócz Alberta Wielkiego, także Roger Bacon i Witelo cytowali al-Kindiego. Tłumaczona przez Gerarda z Kremony *Risāla fi ihtilāf l-manāz. ir* pod tytułem *Liber Jacobi Alkindi de causis diversitatum aspectus et dandis demonstrationibus geometricis super eas*, a wydana w 1912 roku w Niemczech¹⁷ praca al-Kindiego była dobrze znana wśród przyrodników Zachodu. G. Sarton uważa, że jest to jedna z najważniejszych prac al-Kindiego¹⁸. Według Vasco Rondi'ego ten traktat o optyce al-Kindiego spowodował wyraźny postęp w rozumieniu mechanizmu widzenia¹⁹.

Przedstawia się niekiedy al-Kindiego jako tłumacza dzieł filozoficznych z greckiego na arabski, gdy tymczasem wygląda na to, że był on raczej niekiedy korektorem tych prac, a przede wszystkim zamawiającym te tłumaczenia. Przypisywanie al-Kindiemu znajomości języka greckiego można odnaleźć u niektórych arabskich biografów: Ibn an-Nad'm uważa w swym *Kitab al-Fihrist* (napisana ok. 377 h./987 r.)²⁰, że pewne księgi były przetłumaczone dla Kindiego; al-Qift' (1172-1248) w swym *Tār'kh al-h. ukamā*, twierdzi, że Kindi tłumaczył wiele dzieł²¹. Ibn Ab' Us. aybi'a (1203-1270) uważa Kindiego za dobrego tłumacza dzieł medycznych i naukowych

¹⁵ Albert Wielki, *I Physicorum*, tr. c. 1; wyd. Vivés, vol. 3, 4: „intentio nostra omnes praedictas partes [Physica, Metaphysica et Mathematica] facere Latinis intelligibiles”; cyt. za B. A. Cortabbaria.

¹⁶ Idem, *I Metaphysicorum*, tr. V, c. 15; wyd. Vivés, Vol. 6, 113: „Scias quod non perficitur homo in philosophia nisi ex scientia duorum philosophorum. Aristotelis et Platonis”.

¹⁷ Alkindi, *Tideus und Pseudo-Euklid. Drei optische Werke*, red. A. A. Björbno, S. Vogl, Leipzig-Berlin 1912; tłum. niemieckie E. Wiedermann, *Al Kindis Schrift über Ebbe und Flut*, *Annalen der Physik* 68(1922). Na temat docenienia al-Kindiego przez Rogera Bacona, zob. także V. Milano, *Concetto e metodo della filosofia della natura in Roggero Bacone*, w: *La filosofia della natura nel Medioevo*, w: *Atti del 3 Congresso Internazionale di Filosofia Medioevale* 1964, Milano 1966, 433.

¹⁸ G. Sarton, *Introduction to the history of science*, vol. I, dz. cyt., 559: „Two of his writings are specially important: *De aspectibus*, a treatise on geometrical and physiological optics (largely based on Euclid, Heron, Ptolemy) no dioptrics, which influenced Roger Bacon, Witelo etc”.

¹⁹ V. Rondi, *L'influenza dell'ottica araba sullacultura dell'Occidente nel Medioevo*. in: *Convegno Internazionale* 1969, Roma 1971, 461-462: „[ta księga] segna un netto progresso per ciò che riguarda il meccanismo della visione”.

²⁰ Ibn an-Nadim, *al-Fihrist*, éd. Flügel, Leipzig 1872, 255-261.

²¹ Al-Qifti, *Tār'kh al-h. ukamā*, wyd. Caire, 241.

z greckiego na arabski²². Ibn Juljul, muzułmański lekarz w Hiszpanii (X w.), w swym *Tabaqāt al-at. ibbā* uważa al-Kindiego za najlepszego komentatora Arystotelesa oraz dodaje, że przetłumaczył on wiele dzieł²³. Większość dzisiejszych historyków sądzi, że Kindi, pracując w bagdadzkim *Beyt al-hikma* jako protegowany kalifów, był raczej szefem czy naczelnym organizatorem grupy tłumaczy, gdzie „wiele tłumaczeń z greckiego na arabski było albo korygowanych przez niego, albo pod jego nadzorem”²⁴. Za takim stanem przemawia to, że nie ma żadnych dokumentów stwierdzających znajomość przez al-Kindiego greki czy perskiego; niektórzy historycy sugerują, że mógł znać syryjski jako język łatwiejszy dla Arabów; kolejnym argumentem może być fakt, że tak ogromna ilość prac (ponad 250 tytułów²⁵), które al-Kindi miał napisać, niewątpliwie nie pozwoliła by mu dodatkowo jeszcze na tłumaczenia m.in. tak dużej pracy jaką jest np. *Metafizyka* Arystotelesa²⁶ czy jeszcze tzw. *Teologia*, przypisywana także Stagirycie. Notatkę Ibn al-Nadima, w jego *Fihrist*, o tłumaczeniu *Metafizyki* Arystotelesa na arabski, można zrozumieć, że była przełożona przez Ustas²⁷ dla al-Kindiego. Natomiast *Teologia* Arystotelesa jako kompilacja 4, 5 i 6 *Enneady* Plotyna, która upowszechniła w świecie arabskim idee platońskie i neoplatońskie, na początku pierwszego rozdziału wzmiankuje, że korektę robił al-Kindi. Ibn al-Nadim w swym *Fihrist* twierdzi, że al-Kindi zrobił komentarz do tej *Teologii*. Natomiast sam al-Kindi w swej pracy *O liczbie ksiąg Arystotelesa i o tym co jest konieczne do nauczania się*

²² Ibn Abī Us. aibi`a, `Uyūn al-anbā` fi *Tabaqāt al-atibbā`*, t. I, Le Caire 1882, 206-214; także Al-Ahwani, *Islamic Philosophy*, Cairo 1957, 32.

²³ Ibn Ğulġul, *Tabaqāt al-atibbā` wa al-hukamā*, Le Caire 1955, 73-74. Wydaje się, że Ibn Ğulġul użył terminu *tarġama* w znaczeniu „wyjaśnić” a nie „przetłumaczyć”; zob. A. Bada-wi, *La transmission de la philosophie grecque au monde arabe*, wyd. Vrin, Paris 1968, 30.

²⁴ A. Cortabarría, *A partir de quelles sources étudier al-Kindi*, w: MIDEO, t. 10, Le Caire 1970, 89; także G. Sarton, *Introduction to the History of Science*, vol. I, Baltimore 1927, 559.

²⁵ Według najstarszej listy dzieł al-Kindiego, tj. *Fihrist* Ibn an-Nadima, Filozof Arabów miał napisać 241 tytułów; według al-Qift’ego 228 prac, a według Ibn abi Us. aibi`a 281. Do dzisiaj zachowało się w języku arabskim 16 prac filozoficznych. A. Bada-wi, *Histoire de la philosophie en islam*, wyd. Vrin, Paris 1972, t. II, 390-394, wymienia 56 tytułów z filozofii, meteorologii, astronomii-astrologii, muzyki i *varia*.

²⁶ Zob. M. Bouyges, *Wstęp*, w: *Averroes, Tafs’r ma ba’d al-t. ab`at. Texte arabe inédit*, Établ. par..., Beyrouth 1952, 119-120; także A. Cortabarría, dz. cyt., 90.

²⁷ Spotyka się różne pisownie tego nazwiska: Eustāth, Eustache czy w polskiej literaturze – Astat, zob. A. Bieniek, *Starożytność w myśli arabskiej*, wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2003, 52.

*filozofii*²⁸ nie wymienia *Teologii* jako dzieła Arystotelesa. Gdyby ją tłumaczył, to by ją uwzględnił, chyba że wiedział, że to nie jest praca Arystotelesa. Prawdopodobnie ma rację P. Kraus, że wkład al-Kindiego „polegał nie tyle na zasadniczej pracy [tj. tłumaczeniu], ile na [sformułowaniu] stylu i prezentacji literackiej”²⁹. Na temat tego czy al-Kindi tłumaczył czy robił korektę *Teologii* istnieje kilka hipotez. Wydaje się, że *Teologia* była tłumaczona na arabski na życzenie al-Kindiego. Niemniej Paul Henry³⁰ utrzymuje, że praca ta składa się z trzech części, z których pierwsza *Wprowadzenie* może być dziełem al-Kindiego ze względu na stylistykę tam zawartą. Według innej hipotezy, A. Borissowa, posiadamy dwie wersje *Teologii*: dłuższą i krótszą. Pierwsza znaleziona przez Francisco Roseus z Raveny, tłumaczona z arabskiego na włoski, a następnie na łacinę, opublikowana w Rzymie w 1519 roku. Drugą wersję, tę krótszą opublikował F. Dieterici w 1929. Według Borissowa wersja dłuższa byłaby dziełem jakiegoś chrześcijanina z Bliskiego Wschodu, natomiast wersja krótsza byłaby dziełem al-Kindiego jako recenzja tej poprzedniej. Wyjaśniałoby to dlaczego w wersji dłuższej figuruje *Naima* jako imię tłumacza, a w wersji krótszej al-Kindi jest wymieniony jako korektor, w sensie redaktora tekstu³¹.

Przypomnijmy, że arabska kultura naukowo-filozoficzna w epoce al-Kindiego nie była rezultatem wielowiekowych przemysłów; pojawiła się jako już dojrzały wynik greckiej filozofii i nauki. Jest więc zrozumiałe, że wysiłek przyswojenia sobie tej wiedzy był związany z opracowaniem odpowiedniej terminologii, by wyrazić nowe pojęcia i koncepcje, które nie istniały w języku arabskim. Historycy filozofii na ogół zgodnie stwierdzają, że brak odpowiedniego słownika odczuwa się u al-Kindiego. Jego styl sprawia trudności w zrozumieniu tekstów, gdyż brak pewnych i ogólnie przyjętych termi-

²⁸ Al-Kindi, *Risala fi kammiyyat kutub Aristotalis wa-ma yuhtaj ilai-hi fi tahsil al-falsafa*, edycja: M. Guidi, R. Walzer, *Studi su al-Kindi*, in: *Atti della Reale Accademia Nazionale dei Lincei*, vol. 334, seria 6, 1937, opublikowana w Rzymie 1940, 375-419; edycja tekstu z wprowadzeniem i notami po włosku; także fragmenty tłum. ang. z komentarzem: N. Rescher, *Al-Kindi's Sketch of Aristotle's Organon*, *The New Scholasticism* 37(1963), 44-58.

²⁹ P. Kraus, *Plotin chez les Arabes. Remarques sur un nouveau fragment de la paraphrase arabe des Ennéades*, *Bulletin de l'Institut d'Égypte* 23 (1941), 268: praca al-Kindiego „aura porté non pas tant sur le fond de l'ouvrages que sur son style et sa présentation”.

³⁰ P. Henry, H. R. Schwyzer, *Plotini opera, Enneades IV-V*, t. II, Lessianum 1959, 26.

³¹ A. Borissow, *Arabski oryginal pseudo-Teologii Arystotelesa*, *Zapiski Kollegii Wostokowiedow* 5(1929), 83-98.

nów czyni niekiedy lekturę jego dzieł dość nużącą i trudną. R. al-Ahwani we wstępie do wydania *O intelekcie* al-Kindiego twierdzi, że: „tekst arabski jest trudny i pełen dwuznaczności; a to z powodu złożoności myśli Kindiego i braku jasności”³². Również J. Jolivet we wstępie do tomu II *Oeuvres philosophiques et scientifiques d'al-Kindi* przyznaje, że przygotowanie i opracowanie tłumaczenia nastęrczyło sporo kłopotu: „Al-Kindi pisze trudnym językiem; świadomie przeciąga i rozbudowuje swe rozumowania według modelu dowodu matematycznego, w którym liczy się każdy szczegół; niekiedy pozwala sobie na chropowatość stylu. Jego słownik jest nowatorski w dziedzinie, której jest pionierem, i chociaż nie wyprowadza na manowce, niekiedy sprawia trudności”³³.

Także kwestia twórczego pionierstwa al-Kindiego w filozofii była dyskutowana przez jego biografów. Niezbyt konsekwentne jest stanowisko A. Badawi’ego, który z jednej strony twierdzi, że nie można przypisać al-Kindiemu twórczej inwencji w tworzeniu arabskiego języka filozoficznego, gdyż korzystał z tłumaczeń pierwszej generacji przekładów³⁴, a z drugiej strony uważa, że al-Kindi nie tylko zamawiał tłumaczenia, ale i sam robił korekty i proponował precyzyjniejsze lub lepsze terminy arabskie³⁵, a nawet „nie tylko czynił poprawki, ale także aktywnie brał udział w wyborze danego słowa, konsultując je z tłumaczami”³⁶. Więcej, A. Badawi w ostrych słowach krytykuje całą działalność edytorską i interpretacyjną R. Walzera w jego zbiorze artykułów *Greek into Arabic*, Oxford 1962, który niewątpliwie zbyt śpiesznie uznał, w jednej ze swoich prac, iż al-Kindi nie wniósł

³² A. F. Al-Ahwani, *Ibn Rochd. Talkhis. kitāb al-nāfs*, Le Caire 1950, 176; tekst *O intelekcie* Al-Kindiego, 178-181.

³³ R. Rashed, J. Jolivet, *Les oeuvres scientifiques et philosophiques d'al-Kind`*, vol. 2, Brill, Leiden 1998, XIII.

³⁴ A. Badawi, *Histoire de la philosophie en islam*, éd. Vrin, Paris 1972, t. II, 396: „On ne doit pas attribuer à al-Kindi la paternité des termes techniques arabes. (...) il est avéré que beaucoup de termes qu'on croyait être inventés par Kindi ne sont que les termes employés par la première génération de traducteurs: al-Bitriq, son fils Yahya ibn al-Bitriq, Eustath, (...) Qusta ibn Līqa”.

³⁵ A. Badawi, *La transmission de la philosophie grecque au monde arabe*, éd. Vrin, Paris 1968, 30: „Résumons-nous donc: l'activité d'al-Kindi, en ce qui concerne les traductions du grec ou du syriaque, se bornait à deux choses: ou bien il chargeait un traducteur de traduire pour son compte un livre qui l'intéressait, ou bien il corrigeait ce que des traducteurs avaient traduit quand ceux-ci n'étaient pas assez forts en arabe. Sa correction se limitait à bien rendre l'expression arabe et à proposer de meilleurs termes techniques”.

³⁶ Tamże, 32.

niczego nowego do filozofii, o czym nie powiedzieli już Arystoteles i Platon³⁷. Bezsprzecznie jest to opinia zbyt surowa. Al-Kindi był jednym z tych, którzy musieli stworzyć arabski język filozoficzny nie tylko przez poprawianie tłumaczeń, ale przez proponowanie definicji pojęć i koncepcji w języku, który nie miał tradycji filozoficznej. Wszystko wskazuje na to, że jego księgę definicji należy traktować jako jeden z pierwszych słowników filozoficznych w języku arabskim. S. M. Stern utrzymuje, że Isaac Israeli, oprócz koncepcji Ibn Hasdāy, sporządzając swoją *Księgę definicji*, wykorzystał w pierwszej części właśnie pracę al-Kindiego³⁸. Niewątpliwie dość hermetyczny i techniczny język al-Kindiego spowodował, że jego myśl została zapomniana w islamskiej filozofii i że jego przemyślenia nie miały takiego rozgłosu jak prace al-Farabi'ego czy Awicenny³⁹.

2. FILOZOFIA PIERWSZA AL-KINDIEGO

Al-Kindi przedstawia swoją koncepcję filozofii w pierwszym rozdziale traktatu o filozofii pierwszej, którą zadedykował kalifowi al-Mutasimowi⁴⁰. Kindi definiuje filozofię jako „naukę o rzeczach w ich prawdach (*h. aqā'iqiha*) na miarę możliwości (*bi-qudri*) człowieka. (...) Celem filozofa jest w jego nauce osiągnięcie prawdy (*al-h. aqq*), a w jego działaniu jest działanie według prawdy. (...) Najszlachetniejszą i najwyższego rzędu filozofią jest filozofia pierwsza; a więc nauka o pierwszej prawdzie (*al-h. aqqu l-ūli*), która jest przyczyną wszelkiej prawdy (*ʿillatu kulli h. aqqi*). Przeto w pełni filozofem i najszlachetniejszy jest człowiek, który posiada tę najszlachetniejszą naukę – ponieważ nauka o przyczynie (*ʿulmu l-ʿillati*) jest szlachetniejsza niż nauka o skutku (*ʿulmu l-maʿlūli*); skoro poznamy z jednej, pełnej nauki każdy z naszych przedmiotów poznania,

³⁷ Tamże, 186: „Nous tenons d'abord à mettre le lecteur en garde contre les études de Richard Walzer (...) dont la plupart ont été recueillies en un volume intitulé: *Greek into Arabic* (Oxford 1962). Elles regorgent de fautes, d'imprécisions et de faux jugements. Irrémédiablement incapable de comprendre les textes arabes, travaillé d'une haine implacable, tous ses jugements sont d'une rare ineptie. Malheureusement, des gens aussi innocents qu'incompétents dans ce domaine (Paul Moraux, Mino Paluelo, etc.) ont été ses victimes. Le plus comique de l'affaire c'est que lui, R. Walzer, qui n'a jamais édité et ne peut jamais éditer un texte arabe, prétend donner des leçons à ceux qui font les meilleures éditions critiques des textes philosophiques arabes!”

³⁸ S. M. Stern, *Ibn Hasdays neoplatonist*, Oriens 13-14(1961), 65.

³⁹ F. Al-Ahwan, *Ibn Rochd. Talkhis. Kitāb al-nafs*, Le Caire 1950, 176.

⁴⁰ Al-Kindi, *Filozofia Pierwsza (Fi l-falsafat al-ūla)*, tłum. M. P. Prokop, Warszawa 2003, 27.

gdy sami posiadamy naukę o ich przyczynach”⁴¹. I dalej: „Słusznie więc nazywa się naukę o Przyczynie Pierwszej (*al-'illat l-ūlā*) «filozofią pierwszą» (*al-falsafatu l-ūlā*), gdyż całość danych (*ġamīʿ*) filozofii zawarta jest w tej nauce. Ona więc jest pierwsza przez szlachetność, pierwsza przez rodzaj, pierwsza przez naukowo najpewniejsze ujęcie rzeczy i pierwsza przez czas, gdyż ona [Pierwsza Przyczyna] jest przyczyną czasu (*'illatu al-zamān*)”⁴².

Następnie al-Kindi wylicza cztery przyczyny i cztery pytania filozoficzne, by podjąć problem obrony filozofii przed atakami hanbalitów⁴³, a także do pewnego stopnia krytykuje mutazylitów, którzy w zasadzie, pomimo ich przywiązania do racjonalnego rozumowania, traktowali jednak filozofię jako zwykłe narzędzie czy metodę do uwierzytelnienia swej doktryny teologicznej. Al-Kindi w imię prawdy uważa, wbrew wrogom filozofii, że należy przyjąć i uzupełnić prawdziwe rozumowania filozofów: „Nie powinniśmy być zmieszani, znajdując prawdę (*al-h. qq*) piękną, przyjmując prawdę skądkolwiek jest. Nawet gdy pochodzi od odległych nam ras i od różnych narodów, gdyż dla kogoś, kto szuka prawdy, nic nie może poprzedzić prawdy (*al-h. aqq*)”⁴⁴. Według al-Kindiego treść nauki o rzeczach w ich prawdzie, to znaczy filozofii, jest ta sama, którą głosili prorocy. Mianowicie jest to nauka o jedyności boskiej, o jedności Boga, o cnotach i o poprawnych i pożytecznych działaniach człowieka. Zgodnie z Arystotelesem mówi, iż logicznie myślarz, nie jesteśmy w stanie żyć bez filozofowania. W pewnym sensie, al-Kindi buntuje się przeciw Tradycji w Islamie, gdy twierdzi, że prawda może przyjść ze wszystkich stron, że należy ją zaakceptować, uprawiać i rozwijać. Ta pro-filozoficzna postawa nie zabrania mu utrzymywać, że przekaz proroków zachowuje wielką i niezastąpioną wartość.

Podobną perspektywą rozwija al-Kindi w traktacie *O liczbie ksiąg Arystotelesa i o tym, co jest konieczne do nauczania się filozofii* (*Risala fi kammiyyat kutub Aristutalis wa-ma yuhtaju ilay-hi fi tahsil al-fal-*

⁴¹ Tamże, 27-28.

⁴² Tamże, 28.

⁴³ Ahmad ibn Hanbal (241h./ 855 r.) założyciel najbardziej konserwatywnej ze szkół prawnych sunnickich; napisał *Kitāb al-Zuḥd* (*Księga wyrzeczenia*). Zob. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur* (Suppl.), I, 352.

⁴⁴ Tamże, 29.

safa)⁴⁵, gdy rozróżnia między nauką ludzką (*`ilm isnani*) a nauką boską (*`ilm illahi*). Pierwsza wymaga dużego wysiłku, długiego przygotowania według pewnych reguł i ściśle określonych metod, gdy tymczasem ta druga została objawiona prorokom przez Boga, gdy tego chciał, bez większego wysiłku z ich strony. Tę wiedzę boską zawartą w kilku zdaniach, filozof jest zmuszony wyjaśniać po długich i żmudnych trudach badań, dociekań, dyskusji, używając poprawnych rozumowań.

W jednym z rozdziałów traktatu *De radiis (O promieniowaniu)*⁴⁶, zachowanym dziś tylko w wersji łacińskiej, al-Kindi analizuje problem możliwości (*possibilitas* – arab. *mumkin*). Rozważa go w perspektywie przyczynowości. Punktem wyjścia naszego filozofa jest fakt, że nasze władze zmysłowe spostrzegają w świecie fizycznym zjawiska, które występując w sposób współzależny od siebie. To stwierdzenie współzależności jest uznawane przez nas albo z powodu spontaniczności naszego poznania, i tak wyrabiamy sobie opinię na temat danego zjawiska, albo dzięki naszemu intelektowi, a wtedy otrzymujemy poznanie naukowe tych fenomenów. Dla al-Kindiego poznanie zmysłowe nie jest pełnym, wyczerpującym poznaniem choćby dlatego, że rzeczy mają tak ogromną wielość właściwości, że nie jesteśmy w stanie utworzyć odpowiedniej ilości nauk, które dotyczyłyby wszystkich tych właściwości. Dlatego jesteśmy skazani na budowanie niewielkiej ilości nauk o niektórych rzeczach, podczas gdy do całej reszty pozostajemy ignorantami.

Większość ludzi utrzymuje, że w świecie występuje przypadek. Ci ludzie twierdzą, że pomimo podobnych warunków, te same działania powodują różne rezultaty, w różnych momentach. Al-Kindi subtelnie ironizuje, gdy wyjaśnia, że dane zjawisko, nawet jeżeli jeszcze się nie wydarzyło, to ci ludzie już wiedzą z całą pewnością, iż jest możliwe, że ono albo się wydarzy, albo nie.

Dla al-Kindiego pojęcie możliwości jest związane z władzami zmysłowymi człowieka, jak na przykład z pojądaniem, z pragnie-

⁴⁵ M. Guidim, R. Walzer, *Studi su al-Kindi*, Atti della Reale Accademia Nazionale dei Lincei serie 6, 334 (1937), ale opublikowane Roma 1940, 375-419, edycja tekstu z wprowadzeniem i notami po włosku; (inne wyd. Frankfurt am Main 1999, v. 5); R. R. Guerrero, E. T. Poveda, *Obras filosoficas de al-Kindi*, dz. cyt., 25-38.

⁴⁶ M.-T. d'Alverny, F. Hudry, *Al-Kindi, De radiis*, Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen âge (1974), 139-260.

niem osiągnięcia korzyści, ze strachem, z wolą, z pychą posiadania czegoś. A tymczasem możliwość ujawnia się wyłącznie jako ignorancja danej rzeczy, jako nieznanostwo prawdziwej przyczyny tej rzeczy⁴⁷.

3. ZAKOŃCZENIE

Postawa filozoficzna, polegająca na odróżnieniu filozofii od przekazu Objawienia, została przejęta przez al-Farabiego, a w XIII wieku na Zachodzie przez Alberta Wielkiego, a także przez Tomasza z Akwinu. Natomiast myśliciele muzułmańscy różnorodnie oceniali filozoficzną pozycję al-Kindiego. I tak, Ibn an-Nadim utrzymywał, że al-Kindi znał w sposób nieporównywalny z nikim starożytne nauki. Ibn Dżuldżul twierdził, że al-Kindi przystosował myśl Arystotelesa do swojej doktryny tak doskonale, jak żadnemu z myślicieli muzułmańskich nie udało się tego pokonać, oraz napisał księgę o *tawhid*, w której wyłożył prawa islamu, posługując się metodą opartą na logice. Al-Qifti uznawał al-Kindiego za wielkiego znawcę mądrości greckiej, perskiej i hinduskiej. Dla Bayhaki⁴⁸, al-Kindi ujednolicił zasady prawa koranicznego z naukami rozumowymi.

Nie ulega wątpliwości, że al-Kindi posiadał szeroki obraz filozofii greckiej. Tymczasem znajdujemy u niego wyłącznie cytaty z Arystotelesa i Platona. Niemniej idee Proklosa, Porfiriusza czy przedstawicieli szkoły aleksandryjskiej, jak Jana Filopona, znanego u Arabów jako Jana Gramatyka, czy Symplicjusza, są obecne w tekstach filozoficznych Kindiego⁴⁹. W naukach przyrodniczych al-Kindi ujawnia się jako propagator swoich poprzedników: redaguje listy

⁴⁷ Być może pod wpływem lektury *De radiis* Idzi Rzymianin przypisał al-Kindiemu absolutny determinizm; zob. Giles de Rome, *Errores Philosophorum*, critical texte with notes and introduction by J. Koch. English trans. by J. O. Riedl, Milwaukee 1944, gdzie autor przypisuje w rozdziale X i XI błędy al-Kindiemu: „Quod omnia de necessitate contingent” i „Quod motus voluntatis subduntur motibus supercaelestium corporum”. Wszystkie więc wypadki zachodzące w świecie byłyby zdeterminowane, według al-Kindiego, przez ewolucję ciał niebieskich, tak акты człowieka wpływające z jego wolnej woli, jak i zjawiska zachodzące w przyrodzie.

⁴⁸ Al.-Baihaqi, *Tatimmat S. iwān al-hikma*, Damas 1049 h., 41; wyd. M. Shafi`, Lahore 1935, 25. O al-Kindim wypowiadali także krytycznie: S. ā'id Al-Andalusī, *Tabaqāt al-umam*, Beyrouth 1912, 51-52; Abū Sulaymān As-Silistānī, *Muntakhab s. iwān al-Hikma*, dz. cyt., 119-129.

⁴⁹ J. Jolivet, *L'intellect selon Kindi*, Leiden 1971, 166.

do Euklidesa, do Archimedesza, do Ptolomeusza na temat astrolabu czy do Hipokratesa o naukach medycznych.

AL-KINDI ET SA PHILOSOPHIE PREMIÈRE

Résumé

Les données relatives à la vie d'al-Kindi sont très restreintes. On situe approximativement les dates de sa vie au IX s. de l'ère chrétienne. Al-Kindi était né à Kifa (aujourd'hui en Iraq), dans une famille arabe noble de la tribu Kinda, c'est pourquoi il est passé dans l'histoire comme " le philosophe des Arabes " (faylasuf al-arab).

Al-Kindi étudia à Kifa, puis à Bagdad, deux grands centres intellectuels de l'époque. Le calife abbasside al-Ma'mun (813-833) l'a accueilli à sa cour et l'intégra à la Maison de la Sagesse (Bayt al-hikma) qu'il avait fondée vers 830-832 à Bagdad. Le calife suivant, al-Mu'tasim (833-842), fit d'al-Kindi le précepteur de son fils Ahmad. Moins bien estimé sous le calife al-Watiq (842-847), al-Kindi fut de nouveau auprès d'al-Mutawakkil (847-861). A cette époque il tomba en disgrâce.

Al-Kindi n'a pas fait une école philosophique, mais nous connaissons l'un des ses élèves Ahmad ibn al-Tayyib al-Sarahsi (mort en 899). La pensée d'al-Kindi a influencé fortement un savant juif Ishaq ibn Sulayman al-Isra'ili, en Occident connu comme Isaac Israeli (855-955). On retrouve un traité d'al-Kindi „Sur l'optique" traduit en latin (De aspectibus) ou encore „De compositorum medicinarum gradibus". Au XIIe-XIIIe siècles plusieurs de ses traités ont été traduits en latin et Albert le Grand les cite dans ses travaux.

La plupart des oeuvres d'al-Kindi sont perdues. Dans les années 1950 et 1953 Abu Rida a publié une édition critique en arabe de 25 traités en deux volumes. Dans l'inventaire dressé par Ibn Nadim au XVI siècle se trouvent près de 250 titres des travaux d'al-Kindi. En 1964 un professeur américain N. Rescher a fait une bibliographie des oeuvres d'al-Kindi qui sont accessibles aujourd'hui. Selon lui, le nombre de traités connus d'al-Kindi ne dépasse pas 70.

Al-Kindi s'intéressait à beaucoup de domaines du savoir: aussi bien à la philosophie, à la médecine, à la musique, à la météorologie, à l'astrologie, politique, arithmétique, psychologie qu'aux sciences techniques telles que bijouterie, verrerie, parfumerie. Semble-t-il qu'il ait rejeté l'alchimie comme science.

Autrefois on présentait al-Kindi comme le traducteur des oeuvres philosophiques du grec en arabe. Les recherches plus récentes ont démontré qu'il était plutôt le correcteur de ces traductions.

Il est important de souligner le rôle qu'a joué al-Kindi dans la formation de la langue philosophique arabe. Dans son traité intitulé „Sur le nombre de livres

d'Aristote" il analyse entre autres l'éthymologie du terme „syllogisme" qu'il a trouvé dans la traduction arabe de la „Métaphysique" d'Aristote faite par Eustache ou encore dans les „Analytiques Postérieures", traduction réalisée par Tudhari, où le „syllogisme" est traduit comme al-'*mi'ah. Aujourd'hui ce terme signifie „l'université", mais al-Kindi démontre que l'éthymologie grec du mot 'sylogidzomai' signifie 'addition', et c'est pourquoi on a traduit en arabe al-'*mi'ah qui éthymologiquement parlant indique 'addition'. Ainsi al-Kindi n'a pas fait uniquement des corrections, mais il a participé activement dans le choix d'un mot exact en le consultant avec des traducteurs de son époque.

Al-Kindi a présenté sa conception de la philosophie dans l'Introduction à son traité „De la philosophie première". Il définit la philosophie comme „la science des choses en leurs vérités dans la mesure où l'homme en est capable. (...) Le but du philosophe est en effet d'atteindre dans sa science le vrai. (...) Et plus loin: „on appelle philosophie première la science de la Cause première, étant donné que tout le contenu de la philosophie est inclus dans la science qu'on a de la Cause première."

Ensuite il aborde le problème de la défense de la philosophie contre les hanbalites et dans certain sens même contre les mutazilites qui finalement, malgré leur attachement au raisonnement rationnel, ont traité la philosophie comme un simple instrument pour leur doctrine théologique. Au nom de la vérité al-Kindi estime, contre les ennemis de la philosophie, qu'il faut admettre les vrais raisonnements des philosophes: „nous ne devons pas rougir de trouver beau le vrai, d'acquiescer le vrai d'où qu'il vienne, même s'il vient de races éloignées de nous et de nations différentes; pour celui qui cherche le vrai rien ne doit passer avant le vrai."

Selon al-Kindi le contenu de la science des choses en leurs vérités, c'est-à-dire de la philosophie est la même que ce qu'énonçaient les prophètes – à savoir la science de la Souveraineté divine. Comme Aristote, al-Kindi pense que logiquement parlant nous ne pouvons pas vivre sans philosopher. En un certain sens al-Kindi se révolte contre la Tradition islamique lorsqu'il dit que la vérité peut venir de tous les côtés et qu'il faut l'accepter, la cultiver et la développer, ce qui ne l'empêche pas de soutenir que le message des prophètes a une grande et inestimable valeur.

Al-Kindi développe la même perspective dans le traité „Sur le nombre de livres d'Aristote" lorsqu'il distingue entre la science humaine ('ilm insani) et la science divine ('ilm illahi). La première exige un effort, une longue préparation selon les règles et méthodes bien déterminées, tandis que la deuxième a été révélée aux prophètes par Dieu lorsqu'Il a voulu, sans leur participation. Ce savoir divin contenu dans quelques phrases, le philosophe est obligé de l'expliquer

après de longues et difficiles démarches et recherches en utilisant de bons raisonnements.

Cette attitude philosophique qui consiste à distinguer la philosophie de la Révélation a été reprise par al-Farabi et au XIIIe siècle en Occident par Albert le Grand ou encore Thomas d'Aquin.

Al-Kindi a développé une idée très intéressante dans un traité que nous n'avons qu'en latin. Il s'agit du „De radiis” (sur le rayonnement). Dans un chapitre al-Kindi pose le problème de la possibilité (mumkin). La plupart des gens estiment que dans le monde existe le hasard. Ces gens affirment que malgré des conditions semblables les mêmes actions provoquent différents résultats à des moments différents. Al-Kindi ironise un peu en disant que pour ces gens un phénomène, même s'il n'est pas encore arrivé, eux, ils savent déjà qu'il est possible qu'il va se produire ou non. Pour al-Kindi la notion de la possibilité est liée aux facultés sensibles de l'homme: par exemple au désir, au souhait d'obtenir un bien, à la volonté, à l'orgueil de posséder quelque chose. Et pourtant cette possibilité ne se révèle que comme une ignorance de la chose donnée, comme une méconnaissance de la cause véritable de cette chose.

ERYK ŁĄŻEWSKI

Wydział Filozofii Chrześcijańskiej UKSW

ISTNIENIE I ISTOTA PRZYPADŁOŚCI W *DE ENTE ET ESSENTIA* ŚW. TOMASZA Z AKWINU

1. WSTĘP

Traktat *De ente et essentia* to jeden z pierwszych tekstów św. Tomasza z Akwinu¹. Powstał on w czasie pobytu Akwinaty w Paryżu w latach 1252-1254. Dzieło to jest uważane za młodzieńczy utwór św. Tomasza², mimo tego zawiera już „nowe metafizyczne pojęcie bytu”³, wskazujące nie tylko na jego istotę (znaną już od czasów Arystotelesa), lecz także i istnienie (zapropozowane dopiero przez

¹ Por. E. Gilson, *Historia filozofii chrześcijańskiej w wiekach średnich*, tłum. z ang. S. Zalewski, Warszawa 1987, 655.

² Por. A. Kenny, *Tomasz z Akwinu*, tłum. z ang. R. Piotrowski, Warszawa 1999, 95.

³ E. Gilson, dz. cyt., 654.